

Arany János szövegei nagyzenekari köntösben

Előljáró esszé

Windhager Ákos

„Tehát a költőt fontos hely illeti meg a magyar zene történetében is, éppúgy kéziratok dalgyűjteménye, dalai, verselmélete révén, mint azért az ösztönző hatásért, mellyel életre hívta a sok magyar műdalt, kórusművet és operát.” (Sonkoly, 1939, 19)

Az előadás feltevése

Arany János, a költőfejedelem vitathatatlanul a magyar irodalmi kánon meghatározó alakja. Előadásomban arra keresem a választ Sonkoly István fentebbi idézete fényében, hogyan alakult a hazai zenei és szépirodalmi kánon közötti kapcsolat Arany János irodalmi életművét illetően. A kutatás a következő kérdéseket teszi fel:

1. Milyen viszonyban állt Arany János a zenével?
2. Mennyiben jelent meg Arany életműve a zenei nagyformákban?
3. Miért nincs jelen a hazai zenei műsortárakban?

Az elszalasztott lehetőségek

„Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én ez avart jártam; tűnődve megálltam:
Egy régi levélen ezt írva találtam.”
(Arany János, *Buda halála* I/1.)

Arany János kiválóan zenélt gitáron, zongorán s tamburán, maga is szerzett zenét úgy saját, mint mások verseire. Ismerte a dalköröket, a dallamképzés és a hangnemiség kérdéseit, sőt népdalokat is lejegyzett. Ez utóbbit Kodály Zoltán rendezte kiadás alá, s egészítette ki újabb kutatási eredményekkel. 2007-ben pedig Szőnyi Erzsébet készített dalcsoportot a két nagy előd nagyszalontai gyűjtéséből.

Arany szövegeit néhány esetben átvették a népdalok, dallamait azonban nem. Sőt, Bartalus népszerűsítő munkássága ellenére sem váltak széles körben elterjedté dalai.

Kulin Ferenc hívta fel arra a figyelmet, hogy a hazai művelődési elittel jó kapcsolatokat ápoló Liszt Ferenc egyszer sem találkozott Arannyal, de még leveleiben sem hivatkozott rá. Ennek következtében sajnós az akadémiai főtitkár egyetlen sora sem kapott helyet Liszt hazai ihletésű műveiben, sőt még a *Magyar történelmi arcképek* sorozatból is kimaradt.

Nyilvánvaló, hogy ez nem ellentétre vagy feszültségre utaló jel, pusztán a művészi (és életrajzi) kapcsolat hiányára. Amíg Petőfit, Vörösmartyt és Jókait kiemelkedő szerep illette meg Liszt pályájának egy bizonyos pontján, úgy Arannak is ott lett volna a helye. Tovább árnyalja a képet, hogy Erkel Ferenc életművében szintén ugyanezek az irodalmi szereplők jelentek meg, s Arannal neki sem sikerült sem személyes, sem művészi kapcsolatot kiépítenie.

Arany 1863-ban vetette papírra a *Buda halálát*, amely remekmű egyidőben készült egy svájci emigrációban íróó azonos mondai keretből merítkező zenedráma-sorozattal. Arany a későbbiekben, főként barátja, Bartalus István révén meg is ismerte az említett világdráma zeneiségét, de nem kedvelte meg azt. A hazai zeneirodalom a külföldi folyamatokkal egyenemű nagyepikát azonban a mai napig nem énekelte meg.

Arany-szövegek jelenléte a zeneirodalomban

„Őszbe csavarodott a természet feje,
Dérré vált a harmat, hull a fák levele,
Rövidebb, rövidebb lesz a napnak útja,
És hosszúkat alszik rá, midőn megfutja.”
Arany János: *Toldi estéje* I/1.

Arany János szövegei ötven dalt, hat operát, négy egyéb zenés színházi alkotást, hét szimfonikus költeményt és nyolc oratorikus művet ihletettek meg. Előadásomban a két időbeli végpontot képviselő: Mihalovich Ödön: *Toldi szerelme* – előjáték (1890) és Karl Jenkins: *A walesi bárdok* – kantáta (2011) kerül majd középpontba.

A dalok szárnyán

Révfy Géza, Major Ervin, Sztankó Béla és Papp Viktor tett kísérletet arra, hogy Arany dalainak repertóriumát összeállítsa. Ezt a munkát tudományos igénnyel azonban csak 1939-ben sikerült megvalósítania Sonkoly Istvánnak.

A XIX. századi dalok, kórusművel és melodramák tengeréből Mosonyi Mihály, Simonffy Kálmán és Hans Koessler kompozíciói emelkednek ki a ma már teljességgel ismeretlen Kasics

Ozmán, Hegyi Béla és Egressy Samu alkotásai közül. A XX. századi zeneszerzők közül első hely illeti meg Kodály Zoltánt, aki a *Haja, haja*, s a *Csalfa sugár* című dalt dolgozta fel, az előbbit meglepő kísérletező stílusban. Ezekkel nem mérhető össze Lányi Ernő, Szabados Béla, Buchner Antal és Sztojanovics Jenő egy-egy Arany-újraírása, noha azok jelentős színvonalat képviselnek. Siklós Albert, Nemes Elemér, Révfy Géza vagy Vavrincez Mór dalai, melodramái, kórusművei pedig inkább a költő zenei recepciója szempontjából fontosak, mintsem a zenei élvezetéből.

Sonkoly gyűjteménye óta eltelt időszakban nem gyarapodott jelentős mértékben a lista. Az 1939-es tanulmánnyal egy időben készülhetett Antalffy-Zsiross Dezső *Duna vizén* című ballada feldolgozása, amelyet a szerző emigrációja miatt idehaza csak sokára ismerhetett meg a közönség. Ligeti György 1952-ben írta meg *Öt Arany-dalát*, amelyet a zeneszerző népszerűsége ellenére sem hallani. Bárdos Lajos *Az nem lehet kezdetű* kórusműve (1957) és Kadosa Pál *Hat dala* (1971) szintén nem vált a hangverseny-műsorok részévé. Sári József eredeti Aranydallamot dolgozott fel *A hegedű száraz fája* című (1965) dal-ciklusában, de hasonlóan Kalmár László *A tölgyek alatt* című (1985) kompozíciójához, ezek sem örvendenek népszerűségnek. A kortárs szerzők közül Vajda János 2014-ben vetette papírra *Öt dal* című kórusművét, amelynek még jó esélye van, hogy népszerűvé váljék. A szintén kortárs Elek Szilvia a *Hídavatás* és a *Pázmán lovag* című balladát pedig idén (február 25-én) mutatták be az *Arany János, a muzsikusköltő* című hangversenyen a Márványteremben.

Az operák

„Oh! ha - nem a hírért, nem a dicsőségért,
Nem, hogy a világnak üssek vele cégért,
De, hogy a dallásban lelkem átfjodnék –
Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!”
(Arany János: *Toldi szerelme* I/2.)

A leghíresebb zeneszerző, aki operává szőtte Arany epikáját, ifjabb Johann Strauss volt. Az 1892-ben bemutatott *Ritter Pasman* vígoperát még a Strauss iránt előzékeny bécsi közönség sem fogadta igazi lelkesedéssel. Dóczi Lajos librettóját sokan érezték laposnak, ügyetlennek, alkalmatlannak, ami erősen visszavetette a szereplők árnyalt ábrázolását. Noha a zene szépségét, szimfonikus mélységét és bravúros hangszerelését elismerte néhány kritikus, az opera mégsem került később vissza a színpadokra. Szerencsére azonban részleteket rögzítettek felvételen. Kósa György 1963-ban kapott kedvet arra, hogy ugyanazt a vígballadát ő is színpadra vigye. Operáját a szerző más műveihez hasonlóan nem adták elő.

A balladairodalomból merített Farkas Ödön, Rékai Nándor és Szokolay Sándor is. Farkas a *Tetemrehívás* (1900) történetét háromszereplős féltékenységi drámává alakította át, ám balladaoperájának stílusa nem tudta a feszültségeket kifejezni. Ugyanezt a balladát választotta témául Szokolay Sándor is, aki 1962-ben izzó hangulatú balettet komponált. A táncdráma a visszaemlékezések szerint drámaiságával a *Vérnászt* előlegezte meg. A sikeres pécsi bemutató után azonban eltűnt a mű partitúrája.

Rékai *A nagyidai cigányok* (1906) című szatirikus operáját két változatban is bemutatta, de közönségsikert csak a *György barát* (1910) című történeti operájával vívott ki. Amíg a korabeli közönség a *György barát* kritikus hangvételét a tragikus történet felhangjaként elfogadta, addig a *Nagyidai cigányok* szatírját nem. A közönséget persze nemcsak a stílus zavarta, hanem Rékai egyenetlen stílusa is.

A könnyebb műfaj művelői is megénekeltek Arany történeteit. A millennium idején Nikolits István és Kárpát Zoltán fajsúlyos népszínmű zenét kanyarított a *Toldi*hoz. Mindkettőben népszerű verbunkos kuplék, dalok, indulók sorjáznak, amelyeket azonban ma már nem ismerünk. Andorka Péter pedig 2013-ban mutatta be *Vörös Rébék* című musicaljét. E mű befogadását nehezíti, hogy – sok más Arany-ballada feldolgozáshoz hasonlóan – a mai hallgató erről a címről a Kalácska és Koncz Zsuzsa előadásaira asszociál.

Toldi szerelme, a magyar zenedráma

A *Toldi szerelméből* Mihailovich Ödön írt két ízben is zenedrámát a fentebb idézett Arany-soroknak megfelelő ajánlással. A magyar zenei élet akkori vezetője, Liszt s Wagner barátja, számos sikeres dalciklus és szimfonikus költemény írójaként érezte elérkezettnek a pillanatot, hogy megalkossa a magyar zenedrámát. A szövegekötvet Csíky Gergely írta, amelyet később Ábrányi Emil dolgozott át a zeneszerzővel együttműködve. Az opera első változatát (1889-1890) Gustav Mahler budapesti Wagner-vezénylései inspirálták, viszont a *Toldi* stiláris, szimfonikus-operai hazai előzménye a *Szent Erzsébet legendája* és az *István király* lehetett.

A nagyszabású, három felvonásos zenedrámában Toldi és Piroska tragikus szerelme bontakozik ki, amelynek bűnnel terhelt súlya Piroskát halálba rántja, Toldit pedig kirekeszti a társadalomból. A boldogság már az Arany-eposzban sem adatik meg egyikük számára sem, ám Mihailovich még az Arany-szövegénél is tragikusabb véget festett meg partitúrájában. A tragikus témák zeneköltője örömmel és szenvedéllyel nyúlt e szövegekötvet felé, és életműve csúcsát hozta létre. A hatalmas zenekar hol lírai pasztell hangulatot kelt, máskor periódusokon átívelő orgonaponttal fokozza a feszültséget, vagy éppen motívumok sorát görgeti drámai tempóban. A motivikus és a melodikus dallamképzés szempontjából a hazai romantikus operairodalom kiemelkedő példája az opera második felvonásbeli szerelmi kettőse.

A magyar nemzet felé tett művészi gesztust a szerző részben *style hongrois* elemekkel, részben liszti allúziókkal fejezte ki, de alapvetően a *Trisztán* zenedramaturgiáját tekintette ihletforrásnak. Ahogy Erkel az *István király*ban ötvözte a magyar és az olasz/német zenei nyelvet, úgy szintetizálta Mihailovich is ezen elemeket egy magasabb zenei minőségben. Fenség, gyász és gúny keveredik stílusképletében, s ezáltal hozott létre a szövegekötvet messze meghaladó vérbő operai drámát. 1893-as bemutatójától kezdve egészen 1911-ig háromszor újjátették fel, összesen húsz alkalommal szólalt meg, részleteket pedig 1935-ig játszottak belőle. Vezényelte Nikisch Arthur, Dohnányi Ernő és Fleischer Antal is. Azóta, sajnos nem került sem előadásra, sem felvételre.

A szimfonikus költemények

A romantika nagy újítása volt a programzene megalkotása, amelyet Hector Berlioz és Liszt Ferenc művelt magas fokon. Utóbbi szimfonikus költeménynek nevezte el alkotásait, amelyekhez egy-egy irodalmi történetet használt fel ihletforrásaként. A belső zenei dramaturgia ugyan nem feleltethető meg egyes irodalmi mozzanatoknak, a két szöveg egymáshoz való viszonya mégis érdemi.

A műfaj Liszt hatására hazánkban gyorsan népszerűvé vált, főként a fentebb már említett Mihalovich sikerei révén. Buttykay Ákos 1905-ben jelentkezett gyorsan kedvelté váló *Ünneprontók* szimfonikus költeményével, amelyre Farkas Ödön felelt még ugyanazon évben a *Szondi két apródja* című zenekari balladájával. Buttykay sikerét ismételte meg az egykori katonakarmester, Szeghő Sándor a *Bor vitéz* című fantasztikus balladájával 1910-ben. A műfaja szerint Richard Straussra utaló darab variációkat halmozó scherzo, amelynek sziporkázó hangszerelése még ma is elevenen hat(na). Mikus-Csák István a hazai programzene egyik elfeledett fenegyereke *Jóka ördöge* címmel jelentkezett a közönség kegyéért nyakatekert műfaji meghatározással: *hat kis tételes szvit nagyzenekarra*. Jóval ismertebb nála Gustav Mahler és Richard Strauss hazai tolmácsolója, Fleischer Antal karmester, aki Liszttől és Richard Strausstól megihletve vetette papírra 1926-ban *Éjféli párbaj* című nagyzenekari balladáját. Végül a hazai Arany-programzenék remekműve Weiner Leó *Toldi* című tizenkét tételes szimfonikus költeménye, amelyet egyedi Hungaroton-felvételen hallgathatunk meg.

Az oratorikus alkotások

A zenekart és énekest, illetve énekeseket alkalmazó megzenésítések a recepciót tekintve az eddig megismertnél is szomorúbb képet mutatnak. Sem Antos Károly *Az örök zsidó* (1867), sem Hegyi Béla *Zách Klára*, sem Zichy Géza azonos című balladája nem jelent meg sem nyomtatásban, sem felvételen, de ismételt előadásuk is kérdéses. Nem rózsásabb a helyzet Szelényi István: *Hidavatás* (1936), Székely Endre: *Vörös Rébék* és Ránki György: *A walesi bárdok* (1957) balladája esetén sem, noha e szerzők jelentőségét már az 1950-es évektől elismerték. Kazacsay Tibor *Ének a Margitszigetről* (1958) című kantáta negyedik dala Arany egyik legfélreértettebb dala, a *Letésem a lantot*. A nagyszabású kompozíció jelenleg nem érhető el hanghordozón, pusztán az Arany-dal található meg zongorakíséretes változatban néhány könyvtárban. A népszerű kortárs Madarász Iván *Pázmán lovag* balladája sajnos még a hivatalos műjegyzékbe sem került fel.

Az egyetlen kivétel Arany zenei recepcióját sújtó feledés alól: Karl Jenkins *A walesi bárdok* (2011) című kantátája, amelyet az elmúlt három évben több ízben is játszottak. Az más kérdés, hogy vajon éppen ez a leginkább a filmzenéhez hasonlatos mű érdemli-e meg a figyelmet és energiát tudván tudva, hogy mely jóval súlyosabb művek vannak árnyékban.

Összegző kérdések

Folytonos zenei Arany-recepció nem alakult ki, noha a XX. század első felében már látszott az a koncertrepertoár, amelyen úgy a daloknak, mint a zenekari daraboknak és operáknak helyük volt. Milyen lehetne tehát a folytatólagos zenei Arany-kép? Milyen is a széttöredezett Arany-kép? Láthatóak, tapinthatóak esetleges ideológiai okok az Arany-zenék elfedésében?

Összevetve Arany zenei portréját Vörösmartyéval, Petőfiével és József Attiláéval szintén lappangó tartalmakra találhatunk. A kérdés az, hogy napjaink színes és virágzó hangversenykultúrájában mikor és miként tudnak megjelenni az eddigi Arany-újraírások, valamint az újak.